

Българите в Северното Причерноморие

изследвания и материали

том шести

БЪЛГАРИТЕ КАТО ОБЕКТ И СУБЕКТ НА БЕСАРАБСКИЯ И НА ДОБРУЖДАНСКИЯ ВЪПРОС

Петър Тодоров

В течение на повече от един век за бесарабския и за добруджанския въпрос е натрупана обширна разноезична научна и публицистична литература¹. Прилагани са два подхода за изясняване на тези въпроси. При първия те се разглеждат на тяснорегионална основа, а при втория – в рамките на международните отношения с оглед главно на източния въпрос. В този случай им се отдава второстепенно значение, тъй като вниманието е съсредоточено върху проблема за Черноморските проливи (Босфора и Дарданелите) и проблема за разпадането на султанска Турция, за преразпределянето на нейните територии в Близкия Изток, в Средния Изток, на Балканите и в Африка. И двата подхода имат своите основания. Постигнати са сериозни научни резултати в проучването на източниковата база и във фактологичното пресъздаване на бесарабския и на добруджанския въпрос. Не може да не се констатира обаче, че при тълкуването на почти всички проблеми преобладаващата част от авторите се придържат към характерни за отделните национални исторически школи ценностни критерии, пристрастия и идеологеми.

Без да навлизам в тези историографски дебри, с оглед целите на този доклад трябва да отбележа съществуването на две основополагащи концепции, източник навремето за вземане на политически решения, а впоследствие за тълкуване на съответни явления и процеси. Основният тезис на едната концепция се свежда до формулата за съществуване на “руска”, “славянска опасност”, която след 1917 г. е отчасти видоизменена в тезата за “съветска опасност”. Въз основа на тези схващания са създадени многобройни

тълкувателни варианти, доминиращи в западноевропейската, в турската, по-късно и в англоезичната американска историопис, с характерни заемки и в румънската историческа и публицистична книжнина. В противовес на всичко това възниква и се поддържа втората концепция, която съдържа идеализации на политиката на царска Русия и на СССР. Може да се генерализира, че и двете концепции в значителна степен репродуцират схващането за многовековна враждебност и противопоставяне Изток – Запад, за несъвместимост или слаба съвместимост между “славянския източноправославен културно-исторически модел”, после – “съветски начин на живот”, със западно-европейския “буржоазно-либерален модел”, и от трета страна – с “ислямския свят”, и че тези схващания имат по-дълбока философско-историческа подложка в автохтонната и в миграционната теория за историята на човечеството. Следва да се отбележи, че бесарабският и добруджанският въпрос са изяснявани в почти всички случаи от гледните точки на посочените концепции.

За мене е очевидна необходимостта при тяхното изследване да се съчетава регионалният с комплексния (международния) подход и да се превъзмогне придържането към ненаучни предпоставени концепции. Моят доклад е опит в тази насока с по-конкретната цел – да се изясни какви са общоисторическите предпоставки и фактори за възникването и толкова продължителното съществуване на бесарабския и на добруджанския въпрос и доколко българският народ и държава са субект, фактор при многократните промени на териториално-държавната принадлежност на Бесарабия (1812, 1856, 1878, 1918, 1940, 1941, 1944, 1989 г.) и на Добруджа (1878, 1913, 1916, 1918, 1940 г.).

* * *

Известно е, че след Великите географски открития в живота на европейските и на много други народи се извършват постепенно съществени промени, които след четиривековно развитие в края на XVIII в. – началото на XIX в. формират ново геополитическо пространство. Привържениците на споменатата миграционна теория приемат, че центърът на световната история се премества в Западна Европа, която започва да излъчва мощни вълни на влияние, трасиращи основните тенденции на историческия процес в ново и най-ново време. Формираното геополитическо пространство се моделира от новите велики държави и нации, в чиито имперски амбиции и противоборства се вплита и в много случаи дори предreshава историческата участ на малки народи и държави.

Излязло победител в съперничества с Испания и Франция, преживяло изпреварващо развитие в резултат на промишления преврат, към средата на

XIX в. Съединеното кралство Англия се превръща в истинска Велика Британия, световна империя, амбициозен законодател и арбитър при уреждането на много международни проблеми. През XVIII в. изгрива историческият шанс и на Русия, която набира бързо сили и след Наполеоновите войни се утвърждава като най-голямата евразийска сила. Континентална Западна и Централна Европа, притискана от Изток и от Запад от мощните си съседи, преживява многобройни гърчове на раздробяване и на консолидации, които превръщат Австрия и Франция във второстепенни велики сили. Някогашната мощна Османска империя се превръща в “болния човек”, когото често лекуват с териториални ампутации. С обединението на Германия и превръщането ѝ в опасен конкурент за останалите велики сили и с обединението на Италия към 80-те години на XIX в. завършва основополагащият процес във формирането на модел на международни отношения, който се запазва десетилетия наред. Той съхранява своите характерни контури дори и след Първата световна война, въпреки пречупването на германския завоевателен устрем и разпадането на Австро-Унгария, тъй като мястото на евразийския балансър царска Русия се заема от СССР. Едва след Втората световна война, вече с категоричното изявяване на САЩ като първостепенна велика сила, с появата и на обновените Япония, Китай и Индия, настъпват по-съществени изменения в облика на международните отношения. Но дори и до наше време има немалко региони, в които политическата карта и цивилизационните процеси протичат съобразно тенденции, заложили още през XIX в. Към тези региони аз отнасям и Дунавско-черноморските земи, по-специално двуречието на Прут – Днестър и Добруджа.

В този конкретен случай, който ни интересува сега, най-важно значение за възникването и съществуването на бесарабския и на добруджанския въпрос има формирането на две огнища на международни противоречия: контрола върху корабоплаването през Черноморските проливи и контрола върху корабоплаването по Долни Дунав с оглед особено на делтата на великата река. Възникването и на двата проблема става с пряко руско участие.

След няколко успешни войни с Турция, към края на XVIII в. Русия овладява Причерноморието от Кубан до Днестър. Изграждат се пристанища и крепости, усилено се създава търговски и военен флот. На двустранна договорна основа се осигурява свободно преминаване през Босфора и Дарданелите не само за търговския, а за няколко години и за руския военен флот. Следват две войни, в резултат на които Русия укрепва позициите си в Цариград, ясно афиширано с Ункяр-Искелиския договор от 1833 г. До лятото на 1840 г. тя запазва тези свои предимства, което предизвиква още от края на XVIII в. нарастваща съпротива от Франция и Англия. Противоборството се

засилва през 30-те години на XIX в. с ясно очертаната от Англия, Франция, Австрия и Прусия цел да се ликвидира руската доминация. Това се постига с двете Лондонски конвенции от 1840 и 1841 г.: режимът на корабоплаването през проливите се поставя под общоевропейски контрол, като се закрива за военните флотилии на всички страни. Така руският военен флот остава затворен в Черно море.

Това поражение показва на руското правителство вече по категоричен начин важноста на сухопътния достъп до Цариград. Междувременно по Букурещкия договор от 1812 г. Русия заема Бесарабия. Тукашното номадстващо татарско население е изселено още през 1807 г., с което се създават възможности за колонизиране. Преди това по Кючук-Кайнарджанския договор от 1774 г. наред с правото на Русия да покровителства християнското население в Турция се записва и правото на християните да се изселват. Уплътнява се потокът от бежанци и изселници – българи, търсещи оцеляване отвъд Дунав. Десетина години след 1812 г. руското правителство усвоява напълно гледището за планомерно презаселване на Бесарабия с балканско християнско население, което в огромното си мнозинство е българско.

Историята на формирането и развитието на българската общност в Бесарабия е добре проучена. Поради това ще маркирам само две по-общии констатации: 1) привилегированото положение, дадено с колониетския статут на бесарабските българи (и неговото препотвърждаване в началото на 40-те години на XIX в., след размириците, предизвикани от опита на местни помещици и администратори да ги поставят в крепостнически режим), се обяснява преди всичко с “балканския синдром” във външната политика на Русия; 2) компактността и постигнатият напредък превръщат бесарабските българи през следващите няколко десетилетия в значителен фактор в общобългарските възрожденски процеси.

Стъпването на Русия на Дунавската делта и засилването на нейното влияние сред балканското християнско население се натъква, освен на турско-татарска, и на нарастваща съпротива от Австрия, която към средата на XIX в. вече успява да доминира в търговското корабоплаване по Долни Дунав. Същевременно повишаването на геополитическата цена на Бесарабия като подстъп към Черноморските проливи води до присъединяването към австрийската антируска политика по дунавския въпрос на Прусия, Франция и Англия.

Развързката на нарасналите противоречия и по черноморския и по дунавския проблем на този етап идва в хода на Кримската война. Русия търпи поражение и е принудена да приеме режим на неутрализиране на Черно море, да ликвидира своя черноморски военен флот и да отстъпи на Княжество Молдова южната (придунавската) част на Бесарабия.

Присъединяване на Южна Бесарабия към Княжество Молдова (десет години по-късно то се обединява с Влашко и възниква Румъния) във връзка и с противобългарската румънска политика в присъединената област трябва да се оцени като удар върху българските интереси, понеже довежда до запилването на една част от бесарабските българи в Таврия и до отслабването за известно време на участието им във възрожденските процеси и борби.

През 70-те години на XIX в. в съгласуваните германо-австроунгарски геополитически стремежи с оглед на политиката им на Изток се очертават две стратегически линии: през Балканите, чак до петролните богатства на земите от района на Персийския залив, и към Русия в две направления – прибалтийско и северночерноморско. Провежданата от Германия политика довежда до подриване на статуквото от 1856 г. (“кримската система”), от което се възползва Русия. С Лондонския договор от 1871 г. се отменя неутрализацията на Черно море, Русия получава право да има тук военен флот, а малко по-късно, в резултат на последната руско-турска война, през 1878 г. тя връща Южна Бесарабия, но това става при териториална компенсация на Румъния със Северна Добруджа.

При този начин на уреждане на бесарабския въпрос и при откъсването на Северна Добруджа българската нация фактически не взема участие не поради липса на изяви на заинтересованост, а поради инфериорно третиране от Великите сили. Може да се обобщи, че през разглеждания период от края на XVIII в. до възобновяването на българската държавност българският народ напъга всичките си сили за извоюване на самостоятелно просветно, черковно-религиозно и държавно-политическо съществуване. Окован обаче в ярема на робството, зажиглен с турски ятаган и фанариотски владишки жезъл, в деня на възникването на българската държава той се оказва не само териториално-държавно разпокъсан, но поставен и в икономически неравноправни отношения със Западна Европа, лишаван и лишен от реални възможности да бъде достатъчно силен субект на собствените си съдбини, включително и като фактор при пререшаването на черноморския и на Дунавския въпрос.

Във връзка с бесарабския и с добруджанския въпрос тук е уместно да се обърне внимание върху възникването още в навечерието на Кримската война на една политическа идея в средите на лондонските, парижките, виенските и берлинските политици, която битова и до днес. Търси се решение на проблема за неутрализиране и премахване на “руската”, “славянската” опасност в Долнодунавските земи и на Балканите. Едно от възможните решения се вижда в засилването на Влашко и Молдова, в тяхното обединение и насочване към провеждане на противоруска, противославянска политика, като

в крайна сметка се създаде румънски териториален клин, отделящ източните славяни, респективно Русия (впоследствие СССР) от балканските славяни.

Практическото приложение на тази идея става най-напред с откъсването на Южна Бесарабия от Русия през 1856 г. и малко по-късно – с присъединяването на Северна Добруджа към Румъния.

Изрично трябва да се подчертае, че тази идея намира широк прием сред румънските управляващи среди, които не без западни внушения формулират основните постулати на доктрината за латинизма (романизма), утвърждаваща източноромански генезис и етническа идентичност на румънския народ. В политически план тази доктрина съдържа неизбежно и антиславянска насоченост².

Внушенията за териториално разширяване на Румъния в Северното Причерноморие, дори до Кримския п-ов и отсам Дунав, в Североизточна България до линията Русе – Варна, идват и от Лондон, и от Париж, но са особено настойчиви от Берлин и Виена. Във връзка с това може да се припомни, че още през 1866 г., при изпращането в Румъния на нейния новоизбран княз Карол Хохенцолерн, баща му принц Карл Антон и Бисмарк му заръчват да забрави за Трансилвания и да насочи погледа си на Изток. През 1878 г., когато в Румъния се развива силно движение против загубата на Южна Бесарабия и същевременно против присъединяването на Северна Добруджа, бащата на Карол го съветва да се примири и да не забравя, че ще получи Кюстенджа с големи възможности за активна черноморска и балканска политика³. Но особено характерни са внушенията на Бисмарк към румънския политик П. Карп, после и към министър-председателя Й. Братиану, през 1883 г. В беседата си с Карп Бисмарк му казва: “Вашият интерес е да станете силна черноморска държава, да имате такова важно пристанище като Одеса и да имате влиятелен глас в Константинопол. Не забравяйте значението на Черно море: в него се намира ключът на Дарданелите... Открива ви се Изтокът... Станете елемент на цивилизацията и порядъка и ще господствате на Балканите”⁴. Идеята за цивилизаторска мисия на Румъния посред “варварския” славянски свят също се включва в арсенала на доктрината за латинизма (романизма).

Заграбването на Южна Добруджа от Румъния през 1913 г., освобождаването на двете части на областта през 1916 г. с последвал отказ от Германия и Австро-Унгария да се присъедини Северна Добруджа към България, за да остане в германо-австрийски, евентуално и румънски ръце стратегическият път Берлин – Будапеща – Букурещ – Кюстенджа, присъединяването на Бесарабия и на Добруджа към Румъния през 1918 г., връщането на Южна Добруджа на България през 1940 г., заемането на

Бесарабия от СССР през 1940 – 1941 г. и преминаването на тази област отново към Румъния през 1941 – 1944 г. (на Румъния хитлеристите дават управленски функции в т. нар. Транснистрия – южноукраинската територия от Днестър до Южен Буг с гр. Одеса) – това са все събития, които, ако се отгърсим от разни идеологеми, ще осъзнаем, че протичат в талвега на очертани още в края на XIX в. международни отношения, при политическо доминиране на една или друга групировка от велики сили и при второстепенна роля на държавиците от басейна на Долни Дунав⁵.

Различните решения, които получават бесарабският и добруджанският въпрос през XX в., се формират при пряко румънско и българско участие. Равносметката е, че до Втората световна война те са в полза на Румъния. Голямата комбинативност и същевременно приемственост в румънската външна политика са и осъзната от румънските политици възможност да се възползват от предоставения им от Великите сили исторически шанс.

Такава възможност България не успява да си осигури. През второто десетилетие на XX в. българският народ отново полага върховни усилия да реши проблема за държавно-териториалното обединение, стотици хиляди загиват по бойните полета на Балканските и на Първата световна война, българската армия не търпи поражения и въпреки това възделените цели не се постигат. Сред предпоставките и факторите за този неуспех аз виждам връзката им с проблема за Черноморските проливи и с дунавския въпрос. Големите успехи в Балканската война, особено достигането на българския войник на един поглед от Босфора и Дарданелите, стряскат не само нейните съюзници: те се възприемат като пряка заплаха за интересите на всяка от великите държави, включително Русия. Следват Междусъюзническата война и унизителният за България Букурещки договор от 1913 г. През Първата световна война усилията на България в Добруджа се натъкват на противодействие най-вече от нейните съюзници във войната – Германия и Австро-Унгария. Тук ще отбележа, че те са нейни ревниви съперници и в Македония с оглед на отдавна търсено австро-германско проникване по направлението Белград – Скопие – Солун, към солунското беломорско дебуше, което става друго огнище на международни противоречия също през XIX в.

Няма съмнение, че през периода от края на XIX в. до Втората световна война българският народ и държава полагат много усилия и за благоприятно разрешаване на общонационалните проблеми, и за постигане на значителен културен и стопански напредък. Резултатите, както е известно, са незадоволителни, а в някои отношения – и плачевни.

След края на Втората световна война се създава впечатление за дълготрайно решаване на бесарабския и на добруджанския въпрос. Свидетели сме обаче как в наше време и двата въпроса се актуализират от заинтересовани

регионални и международни сили. Това е несъмнен индикатор на засилен интерес към черноморския и към дунавския проблем, което е следствие от промените, настъпили след разпадането на СССР при условия на американо-английска доминация в международните отношения.

При тези условия, след четиридесетгодишно мълчание, най-после чрез няколко правителствени декларации България засвидетелства интерес към положението на българите в Украйна и Молдова и по добруджанския въпрос. Дълговременната пасивност се дължи на много причини, между които особено важно значение има липсата на българска държавно-политическа доктрина.

Известно е, че възгледът за детерминираност на историческия процес е колкото древен, засвидетелстван и в най-старинните пластове на митологията, толкова и съвременен, поддържан в различни модерни теории. Очевидно е, че хората винаги са изпитвали нужда да си обяснят смисъла на своето съществуване, смисъла на историята, да се обективизират, за да открият факторите на своето историческо битие. Въпреки различните варианти на решение, с отделни изключения, отдавна е утвърдено схващането за многофакторност на историческия процес; за това, че тези фактори, изявявайки се конкретно-исторически, формират общи тенденции и закономерности, които стават обективно съдържание на историята чрез субективните решения и действия на хората. Приема се, че начинът на съчетаването на обективното, на т. нар. историческа необходимост, със субективното, с т. нар. свободна човешка воля, определя съдържанието и динамиката на историческия процес.

С оглед на направеното изложение по темата не бих искал да се остава с впечатлението, че незадоволителните резултати от десетилетните борби на българския народ, включително във връзка с бесарабския и с добруджанския въпрос, имат като единствена или за главна причина международните фактори, нито пък мисля, че вината, ако се търси вина, носят преди всичко българските политици. Може би трябва да си дадем сметка, особено в наше време, че българският народ е носител и на негативни качества: допуска ли се периодично изстребление на нашата политически мислеща интелигенция, надмогнати ли са старите комплекси за малоценност, българите, включително в Украйна и Молдова, доосъзнали ли са себе си като важен фактор на собствената си история...

С оглед на днешното положение на българите в Украйна и Молдова и при изкуственото раздуване на добруджанския въпрос особено важно значение имат проявите на етнокултурно възраждане на българите в посочените страни, както и нарасналото внимание и загриженост на обществе-

ността в България към тях. Да се даде тласък за по-нататъшното развитие на тези процеси – в такъв смисъл виждам значението и на тази конференция.

БЕЛЕЖКИ

¹ Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 1, 2, 3, 4, 5. В. Търново, 1992 – 1995; Грек, И., Н. Червенков. Българите от Украйна и Молдова. С., 1993; История Румынии. Т. I. Москва, 1971; Извори за историята на Добруджа. С., Т. I, 1992; Т. II, 1993; Добруджа. География, история, етнография, стопанско и държавно-политическо значение. С., 1918; Кратка история на Добруджа. Варна, 1986; Кузманова, А. От Ньой до Крайова. Въпросът за Южна Добруджа в международните отношения (1919 – 1940). С., 1989; Попов, Ж. Българите в Северна Добруджа. 1878 – 1913. С., 1991; Същият. Българският национален въпрос в българо-румънските отношения. 1878 – 1902. С., 1994; Тонев, В. Добруджа през Възраждането. Варна, 1973; Тодоров, П. Освободителните борби на Добруджа. Добруджанската революционна организация. 1925 – 1940. С., 1992; Революционни борби в Добруджа. 1878 – 1944. Научно-спомогателна библиография. Част първа. Святък първи, втори, трети. Добрич, 1983; Ischircoff, A. Les Bulgares en Dobrodja, aperçu historique et ethnographique. Berne, 1919; Rădulescu, A., I. Bitoleanu. Istoria românilor dintre Dunăre și Mare. Dobrogea. București, 1979; Ūlkusal, M. Dobrugea ve türkler. Ankara, 1966,

² Ambruster, A. La romanité des roumains. Histoire d'une idée. București, 1977.

³ Извори за историята на Добруджа. Т. I..., 16–17.

⁴ Левит, И. Э. Участие фашисткой Румынии в агрессии против СССР. Истоки, планы, реализация (I. IX. 1939 – 19. XI. 1942). Кишинев, 1981, 46–47.

⁵ Бесковный, Л. Г. Русская армия и флот в XIX в. М., 1973; Виноградов, Вл. Эволюция политики статускво и национально-освободительное движение на Балканах в XIX в. – В: Първи международен конгрес по българистика. Т. 2. България в международните отношения след 1878 г. С., 1982, 21–35; Восточный вопрос внешней политики России конец XVIII – начало XIX в. М., 1978; Георгиев, В. А. Англо-американская буржуазная историография Восточного вопроса. – Вопросы истории, 1968, № 3, 172–181; Дранов, Б. А. Черноморские проливы. М., 1948; Дурденевский, В. Н. Дунайская проблема. М., 1947; История дипломатии. Т. I, М., 1959; Т. II, М., 1963; Киняпина, Н. С. Внешняя политика России второй половины XIX века. М., 1974; Международноправен режим на Дунава. Сборник. С., 1964; Почкаева, М. В. Международно-правовой режим судоходства на Дунае. М., 1951; Паскалева, В. Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII – XIX в. (Социално-икономически аспекти). С., 1986; Субтелини, Ор. Украина. История. С., 1995; Тонев, В. Черноморският проблем през XVIII и XIX в. – Ист. преглед, 1992, № 5, 3–22; Чихачев, П. А. Великие державы и Восточный вопрос. М., 1970; Agrigroaie, I., I. Benditer, L. Boicu, Em. Bold, România în relațiile Internaționale. 1699 – 1939. Iași, 1980;

Căzan, G., S. Rădulescu-Zoner. România în relațiile internaționale. 1699 – 1939. Iași 1980; Căzan, G., S. Rădulescu-Zoner. România și Tripla alianță. București, 1979; Droz, I. Histoire diplomatique de 1648 à 1919. Paris, 1952; Ielavich, C. The Establishment of the Balkan National States. 1804 – 1920. Washington, Seattle, London, 1977; Rădulescu-Zoner, S. Dunărea, Marea Neagră și puterile centrale. 1878 – 1898. Cluj-Napoca, 1982; Temperley, H. England and Near East. The Crimea. London, 1936.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА / LISTE DES ABRÉVIATIONS

АИК	–	Археологические исследования в Крыму
БПр.	–	Български преглед
ВВ	–	Византийский Временник
ВДИ	–	Вестник Древней истории. Москва
ВИС	–	Военноисторически сборник. София
ГАРФ	–	Государственный архив Российской Федерации
ГИВИ	–	Гръцки извори за българската история
ГМСБ	–	Годишник на музеите от Северна България
ГСУ(ИФ, ИФФ, ФИФ)	–	Годишник на Софийския университет "Св. Климент Охридски" (Исторически факултет, Историко-филологически факултет, Философско-исторически факултет)
ЖМНП	–	Журнал Министерства Народного Просвещения
ИАИ	–	Известия на Археологическия институт
ИВАД	–	Известия на Варненското археологическо дружество
ИВИНД	–	Известия на Военноисторическото научно дружество
ИЕИМ	–	Известия на Етнографския институт и музей
ИНМВ	–	Известия на Народния музей – Варна
ИНМ – Коларовград	–	Известия на Народния музей – Коларовград
ИНМШ	–	Известия на Народния музей – Шумен
ИПр.	–	Исторически преглед. София
ИРАИК	–	Известия Русского Археологического института в Константинополе
ИССФ	–	Известия на Семинара по славянска филология
КК	–	Корабостроене и корабоплаване
КСИА	–	Краткие Сообщения Института Археологии АН СССР
КСИИМК	–	Краткие Сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МАИЭТ	–	Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МИА	–	Материалы и исследования по археологии СССР
МПК	–	Музеи и паметници на културата. София
НА БАН	–	Научен архив на Българската академия на науките
НАИИ	–	Научен архив на Института по история при БАН

НБКМ – БИА	–	Народна библиотека "Св. св. Кирил и Методий" – Български исторически архив
ПСРЛ	–	Полное собрание русских летописей
РГИА	–	Российский государственный исторический архив Санкт-Петербурга
РП	–	Разкопки и проучвания
СА	–	Советская археология
СБНУ (НК)	–	Сборник за народни умотворения, наука и народопис (книжнина)
СГОДА	–	Софийски градски общински държавен архив
СС	–	Советское славяноведение
СЭ	–	Советская этнография
Труды ГИМ	–	Труды Государственного Исторического музея
ЦВА	–	Централен военен архив
ЭО	–	Этнографическое обозрение. Москва
АМАЕ	–	Archives du Ministère des Affaires étrangères de France
ВНР	–	Bulgaria Historical Review. Sofia
Byz	–	Byzantion
FA	–	Folia archeologica
RCB	–	Recherches sur la Céramique Byzantine
REB	–	Revue des Études Byzantines
RLiÖ	–	Römische Limes Österreich. Wien
RRH	–	Revue roumaine d'histoire
SCIV(A)	–	Studii și cercetari de istorie veche și archeologice